

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ

Ю. О. Ткаченко, кандидат економічних наук

Сучасна світова економіка характеризується переходом країн до нового етапу розвитку продуктивних сил: від індустріальної стадії до постіндустріальної з пріоритетним розвитком сфери послуг, науки, освіти тощо. Відбувається інтелектуалізація економічного та соціального життя. Зростає роль соціальної сфери, зокрема таких її галузей як освіта і наука. Швидкими темпами зростає і значення інтелектуальної діяльності всередині інших галузей господарства.

Дослідження стану соціальної сфери є актуальним не лише у зв'язку з необхідністю підвищення ефективності надання соціальних послуг в усьому світі, але й зі зростанням її стабілізуючого значення на ринку послуг і в умовах ринкової економіки. Проблеми розвитку сфери послуг, зокрема соціального призначення, привертають увагу багатьох науковців, наприклад, певні аспекти вивчення даного питання відображені у працях С. І. Бандура, Л. Г. Богуш, В. М. Геця, Б. М. Данилишина, М. І. Долішнього, С. І. Дорогунцова, Ф. І. Євдокімова, Т. А. Заяць, Т. М. Качали, Р. П. Колосової, В. І. Куценко, Е. М. Лібанової, А. С. Лисецького, А. Ф. Мельник, В. П. Мікловди, Я. В. Остафійчука, В. І. Пили, К. В. Прокопишак, У. І. Садової, Л. К. Семів, Д. М. Стеценка, Г. І. Трілленберг, М. І. Фашевського, Л. Г. Чернюк і інших науковців. Водночас, враховуючи незавершеність процесу трансформації регіональної економічної системи та недостатню розробленість соціальних аспектів її розвитку в умовах ринку, дана проблема потребує більш глибокого вивчення.

Метою статті є визначення особливостей соціальних послуг і їх основних видів.

У найзагальнішому вигляді послугу можна визначати як діяльність, здійснювану індивідом або фірмою, спрямовану на задоволення потреб людей за певну плату. Оскільки послуга є процесом діяльності, то, на відміну від звичайних благ, вона невіддільна від виробника і споживача. Такий вид послуг називають чистими послугами. Під чистими послугами К. Маркс розумів ту частину витрат праці, яка не набирає предметної форми, не отримує самостійного буття у вигляді речі окремо від виконавця послуг і не є частиною вартості якогонебудь товару [1, с. 149].

Виробництво соціальних послуг виступає у вигляді «споживчого виробництва», у формі діяльності та не залишає видимого, речового продукту, ці послуги невідчутні. Наприклад, освітні послуги роблять внесок у виробництво людського капіталу, при цьому результат не може бути представлений у наочній формі [2, с. 47]. Так, Ф. Котлер розуміє під послугами величезну різноманітність видів діяльності та комерційних занять, які «одна сторона може запропонувати іншій і які в основному невідчутні і не приводять до заволодіння чим-небудь. Виробництво послуг може бути, а може й не бути пов'язаним з товарами в його матеріальному вигляді» [3, с. 638].

У сучасній літературі немає єдності у визначенні послуг навіть як особливого предмету обміну. Перехід економіки в інформаційну епоху ще гостріше поставив це наукове завдання. Так, М. Кастельс звертає увагу на те, що категорія послуг включає діяльність, яка історично формується з різних соціальних структур і виробничих систем. Єдиною загальною рисою, яка об'єднує види діяльності в сфері послуг, є те, що цієї риси немає. Спроби визна-

чити послуги через деякі внутрішньо властиві їм характеристики, такі як «невідчутність» у протилежність «матеріальності» товарів були рішуче позбавлені значення еволюцією інформаційної економіки [4, с. 202]. Насправді, в сучасній розвиненій економіці багато послуг мають значні речові компоненти, а речові товари включають нематеріальні елементи. Наприклад, сучасні освітні послуги немислимі без сучасних друкарських матеріалів і комп'ютерного програмного забезпечення.

Послуги в ринковій економіці також є результатом і предметом обміну. За визначенням американського економіста Т. Хілла, «послуга – це зміна стану особи або товару, що належить будь-якій економічній одиниці, яка відбувається в результаті діяльності іншої економічної одиниці з попередньої згоди першої. Таке визначення дозволяє розглядати послуги як конкретний результат економічно корисної діяльності і робить останню предметом обміну чи торгівлі [5, с. 148].

Послуги ми розглядатимемо як діяльність, невіддільну від безпосереднього виробника та споживача, і як предмет обміну.

Об'єктом нашого дослідження є соціальні послуги, тому необхідно визначити їх особливі відмінні ознаки серед інших видів послуг. Як звичайні, вони є нематеріальними благами, вони відносяться до чистих послуг, оскільки найчастіше втілюють свій результат безпосередньо в самій людині. Відмінності від інших видів послуг пов'язані з особливостями їх надання споживачам.

У радянській економічній літературі соціальні послуги визначалися за двома принципами – безкоштовності та галузевої належності – і протиставлялися іншим видам – виробничим і особистим. До виробничих відносилися ті види послуг, необхідність надання яких пов'язана з виробництвом, задовольняє його запити, проте не диктується безпосередньо технологією чи організацією виготовлення продукту [6, с. 58]. До особистих послуг – усе те, що працівники отримують за своїми індивідуальними запитами і добровільним вибором незалежно від того, чи надається дана послуга за рахунок сімейного бюджету чи суспільних коштів (послуги пасажирського транспорту,

зв'язку, торгівлі, кредитно-страхових установ у сфері обслуговування населення, громадського харчування, житлово-комунального господарства, побутового обслуговування, послуг культурно-просвітницьких установ). Важливою ознакою особистих послуг є те, що переважна їх частина надається за рахунок особистого бюджету. Соціальні послуги в даній класифікації мають задовольняти суспільні потреби. Необхідність, масштаби та ступінь їх розвитку визначалися, зважаючи на інтереси розвитку всього суспільства, а надавалися вони, як правило, за рахунок коштів суспільних фондів споживання.

У радянській економічній традиції соціальні послуги визначалися переважно як безкоштовні послуги, як найважливіший компонент народного добробуту. До них прийнято було відносити продукцію таких галузей соціальної інфраструктури, як освіта, зокрема дошкільне виховання, медичне і культурне обслуговування, послуги для літніх і непрацездатних громадян і деякі інші. Безкоштовними вони були тільки в сенсі відсутності безпосереднього відшкодування витрат на їх виробництво у момент отримання, що дозволяло зробити обсяг їх споживання відносно незалежним від розмірів поточного доходу споживача. До переваг такого підходу можна віднести виділення суспільного характеру споживання соціальних послуг і необхідності створення особливих механізмів доведення їх до споживача. При визначенні соціальних послуг він фіксував сформовані способи їх надання в плановій економіці і тому не може бути поширений на ринкову та перехідну економіку [5, с. 159].

Як і радянські автори, М. Кастельс розглядає соціальні послуги як частину послуг взагалі, однак при цьому виділяє особливий механізм їх колективного споживання. У його системі послуги поділяються на розподільчі, послуги виробникам, соціальні й побутові послуги. Розподільчі послуги включають діяльність у сфері комунікацій, транспорту, а також торгові розподільчі мережі. Послуги виробникам – це допоміжні послуги бізнесу, які не обов'язково потребують високої кваліфікації зайнятих. Соціальні послуги включають

усю сферу урядової діяльності, а також роботи, пов'язані з колективним споживанням. Побутові послуги – це послуги, пов'язані з індивідуальним споживанням [4, с. 205]. Підхід, запропонований М. Кастельсом, дозволяє точніше визначити місце соціальних послуг у сучасній ринковій економіці.

Колективне споживання соціальних послуг полягає не в тому, що вони безкоштовно надаються державою, а в тому, що в їх виробництві та споживанні беруть участь різні економічні суб'єкти – домогосподарства, фірми та держава – і потрібна організація їх ефективного поєднання. В процесі їх споживання задовольняються одночасно як індивідуальні, так і колективні потреби, тому при виробництві соціальних послуг складно виділити безпосереднього одержувача послуги або суб'єкта споживання. Певну частину послуг, пов'язаних із його відтворенням, працівник може і має економічний інтерес оплачувати самостійно. Але з урахуванням особливостей відтворення працівника, його життєвого циклу він не завжди може свідомо здійснювати вибір, оплачувати споживання життєво важливих соціальних послуг. Тому в ряді випадків витрати на соціальні послуги здійснюють інші зацікавлені економічні суб'єкти. Так, витрати на збільшення людського капіталу можуть здійснювати інші домогосподарства, фірми, громадські організації, держава. В даному випадку не можна жорстко розділити та регламентувати функції і обов'язки кожного учасника, це дуже динамічний і одночасно індивідуалізований процес. Результатами ж незалежно від джерела фінансування розпоряджатиметься більшою мірою сам індивід. Значна кількість споживачів і одночасно інвесторів створює проблему закріплення прав усіх учасників цього процесу.

Багато сучасних російських дослідників розглядають соціальні послуги в аспекті галузевого вивчення соціальної сфери. Вони підкреслюють зв'язок споживання соціальних послуг з накопиченням людського капіталу [7, с. 189]. В результаті критерієм ефективності надання соціальних послуг є не отримання прибутку безпосереднім виробником, а стабілізація і підвищення доходів домогосподарств

для забезпечення процесу накопичення людського капіталу.

Згідно із Законом України «Про соціальні послуги» соціальні послуги – комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя [8].

Водночас, на нашу думку, дане визначення є певним чином незавершеним і вузьким за змістом, законодавство України у якості споживачів соціальних послуг виділяє соціально не захищені верстви населення. У структурі послуг варто виділити послуги соціального призначення, що задовольняють життєво важливі потреби населення – соціальні послуги, споживачами яких є весь соціум, суспільство.

Використовуючи всі вищезазначені підходи, можна визначити соціальні послуги як діяльність держави й інших економічних суб'єктів у різних формах, пов'язану з колективним споживанням, спрямовану на стабілізацію і підвищення доходів економічних суб'єктів у разі їх недостатності для забезпечення нормально-го накопичення людського капіталу. Схожість і відмінності послуг взагалі і соціальних послуг зокрема можна подати у вигляді таблиці (табл.).

Таким чином, послуги ми розглядаємо як діяльність, невіддільну від безпосереднього виробника та споживача, і як предмет обміну.

Особливі відмінні ознаки соціальних послуг серед інших їх видів полягають в тому, що вони так само як звичайні, є нематеріальними благами, та відносяться до чистих послуг, тому що найчастіше втілюють свій результат безпосередньо в самій людині. Відмінності ще пов'язані з особливостями їх надання споживачам. Відмінна особливість соціальних послуг у сучасній змішаній економіці виявляється в тому, що при споживанні соціальних послуг виникають значні зовнішні ефекти, які полягають у розбіжності між приватними та суспільними витратами і вигодами споживання. Зовнішні ефекти визначають основну

проблему виробництва даного виду послуг – неможливість їх виробництва в масштабах, що відповідають критеріям суспільного добробуту на грошовій основі, при повному відшкодуванні витрат виробника безпосередніми споживачами.

Таблиця

Соціальні послуги: їх схожість і відмінності стосовно інших видів послуг

Спільне	Особливе
1. Послуги – це діяльність економічних суб'єктів переважно нематеріального характеру	1. Колективний характер споживання.
2. Послуги невіддільні від виробника і споживача	2. Значна роль у накопиченні людського капіталу
3. Послуги є предметом обміну	3. Інший критерій ефективності виробництва

Загалом, можна визначити соціальні послуги як діяльність держави та інших економічних суб'єктів у різних формах, пов'язану з колективним споживанням, спрямовану на стабілізацію і підвищення доходів економічних суб'єктів у разі їх недостатності для забезпечення нормального накопичення людського капіталу.

Висока значущість даного виду послуг для суспільства в цілому визначає необхідність формування особливих механізмів їх суспільного виробництва та споживання. Аналіз специфіки соціальних послуг, пов'язаних із зовнішніми ефектами, дозволяє зробити висновки про необхідність поєднання ринкових і неринкових механізмів їх надання.

ЛІТЕРАТУРА

- Маркс К. Теории прибавочной стоимости // К. Маркс и Ф. Энгельс Соч., т. 26. – Ч. 1. – 508 с.
- Щетинин В. П. Экономика образования: учеб. пособие / В. П. Щетинин, Н. А. Хроненков, Б. С. Рябушкин. – М. : Российское педагогическое агентство, 1998. – 306 с.
- Котлер Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер. – М., 1990. – 736 с.
- Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс ; пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
- Сфера услуг: новая концепция развития / В. М. Рутгайзер, Т. И. Корягина, Т. И. Арбузова и др. – М. : Экономика, 1990. – 159 с.
- Сфера обслуживания при социализме / под ред. Е. И. Капустина. – М. : Мысль, 1968. – 292 с.
- Бабич А. М., Егоров Е. Н., Жильцов Е. Н. Экономика социального страхования : курс лекций / А. М. Бабич, Е. Н. Егоров, Е. Н. Жильцов. – М. : ТЕИС, 1998. – 189 с.
- Про соціальні послуги : Закон України, ст. 358. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 45. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=966-15>